

رساله فلکیه

در علم سیاحت

تأليف

عبدالله بن محمد بن المازندرانی

تقریباً در سنة ۸۶۵ هجری

به تصحيح

والتر هینس

رساله فلکیه

اثری ارزشمند اما کمتر شناخته شده

شناخت تقسیم بندیهای رایج در میان نظامات محاسباتی دوران ایران بعد از اسلام دربرگیرنده سه نظام حساب الکتاب، حساب جمل و حساب هندی امکان دسته بندی متون دانش حساب و تعیین جایگاه هر متن را فراهم می‌سازد. نظام محاسبه حساب الکتاب که مجموعه‌ای از فنون حسابداری دیوانی بود از پیش از ورود اسلام به ایران و پس از آن در جهت خدمت رسانی به حکومت یا بزرگترین سازمان مالی کشور بکار می‌رفت. اما شکی نیست که با ورود حساب جمل به ایران در دوره ساسانی و پس از آن ورود حساب هندی در قرون نخستین اسلامی از هند حساب الکتاب تحت تأثیر شیوه‌های محاسباتی این دو نظام وارداتی قرار گرفت. رساله ابوالوفاء بوزجانی نوشته شده در قرن چهارم هجری قمری در زمینه حساب الکتاب از نخستین متون این دانش در عصر اسلامی ایران است.^۱ رساله فلکیه نیز از جمله متونی است که در نیمه دوم قرن نهم هجری قمری و حدود سال ۸۷۱ هجری قمری به منظور آموزش حسابداری دیوانی یا «فن سیاحت» به مأموران دیوانی به دست عبدالله بن محمد بن کیامازندرانی نگاشته شد. متن فارسی رساله فلکیه به همراه مقدمه و یک فهرست اعلام به زبان آلمانی در سال ۱۹۵۲ میلادی توسط والتر هینتس در ویس بادن آلمان به چاپ رسیده است.

مورخان دوره مغول، جلایری و قراقویینلو از دیدگاههای متفاوتی می‌توانند به رساله فلکیه بنگرند و در پرتو هر دیدگاه اطلاعات گران بهایی از آن بدست آورند. از اینرو پژوهشگر دوره قراقویینلو در مسیر یک پژوهش عمودی می‌تواند با گذاردن رساله فلکیه در میان مجموعه متون حسابداری بجای مانده از سایر دوران تاریخی ایران مانند رساله حساب الکتاب بوزجانی، قانون السعادة، سعادت نامه، شمس السیاق و

بحر السیاق ... جایگاه دانش حسابداری و نیز چگونگی آموزش حسابداری دوره قراقویینلو را نسبت به دیگر دوران تاریخی ایران تعیین نماید. همچنین مورخ دوره قراقویینلو به کمک متن رساله فلکیه می‌تواند در چارچوب مطالعات تطبیقی با انجام یک پژوهش افقی بر روی مجموعه متون حسابداری سایر حکومت‌های اسلامی وضعیت حسابداری دیوانی ایران در مقایسه با دیگر جوامع اسلامی در همان عصر را روشن نماید.

تردید نیست که انگیزه عبدالله بن محمد بن کیامازندرانی از نگارش رساله فلکیه آموزش حسابداری دیوانی به مبتدیان بوده است. بنابراین اگر پژوهشگر مطالعات خویش را مبتنی بر انگیزه نویسنده نماید با یک نگرش عمومی بر رساله فلکیه می‌تواند به چگونگی روند تداول سنت حسابداری دیوانی در دوران مغول، جلایری و قراقویینلو پی ببرد. زیرا اگرچه رساله در اواخر حکومت قراقویینلو نگاشته شد اما نگارنده رساله با عرضه نمونه‌های بسیاری تلاش کرده است سنت واحد اداری ایران در زمینه حسابداری دیوانی را از نخستین سالهای قرن هشتم هجری قمری تا اواخر قرن نهم هجری قمری به تصویر کشد و خواننده را با یک شیوه پایدار دیوانی آشنا کند تا بدین وسیله سنت ثابت عرضه شده در رساله الگوی حسابداری دیوانی ادوار پسین قرار گیرد. وی برای عرضه آموزه‌های مورد نظر خود رساله را به فصول متعددی شامل هشت فصل اصلی تقسیم نمود و بنابر ضرورت فصلهای شش، هفت و هشت را نیز به قسمتهای جزئی تر تقسیم کرد. روش وی در بیان موضوعات از این قرار است که نخست موضوع مورد نظر را توضیح داده و سپس برای تأیید گفتار خویش نمونه‌های کاربردی مفیدی ارائه می‌نماید. اما استثنائاتی نیز به چشم می‌خورد زیرا در پاره‌ای از موارد در پی توضیح قاعده‌ای از سوی نویسنده نمونه کاربردی آن قاعده به چشم نمی‌خورد. بعنوان نمونه هنگام توضیح رقم «کیلچه» هیچ گونه نمونه‌ای که نشانگر مصداق کاربردی رقم «کیلچه» باشد دیده نمی‌شود.^۲ همچنین نویسنده پس از توضیح قواعد «حرف و دفعه» مینویسند «بر موجبی که مثال نموده می‌شود» اما پس از این عبارت نشانه‌ای از نمونه وعد داده شده دیده نمی‌شود. گویا ناخوانا بودن نسخه خطی و یا افتادگی در اثر سهل انگاری نسخه بردار موجب وقوع این گونه از کاستیها گردیده است. بهر حال نشانی هر یک از قواعد و اصول حسابداری عرضه شده در رساله در «جدول محتویات رساله فلکیه» جهت آگاهی پژوهشگران در پایان همین نوشتار آمده است.

رساله فلکیه از جمله متونی است که در کنار متونه ریاضیات نظری آن دوره یکی از جنبه‌های کاربردی دانش حساب عصر خویش را بر ما روشن می‌سازد. از اینرو اگر مورخ تاریخ علم در پی شناخت چگونگی تأثیرات ریاضیات نظری ادوار پیش از قراقویینلو و به ویژه ریاضیات نظری دوره مغول و ریاضیات نظری تیموریان در همان عصر بر حساب کاربردی دوره قراقویینلو باشد با بهره‌گیری از رساله فلکیه می‌تواند به

جدولی تحت عنوان «جدول محتویات رساله فلکیه» جهت تسهیل کار پژوهشگران به ترتیب زیر تنظیم گردید:

جدول محتویات رساله فلکیه		
صفحه	محتویات	تاریخهای موجود در متن
۳-۱۰	توضیح مفهوم اعداد کسری و اعداد صحیح - نمونه‌ای از میزان جزیه دریافتی از مسیحیان و چگونگی خرج مبالغ اخذشده در سال ۸۲۰ هجری قمری	۸۲۰ هجری قمری
۱۰-۲۳	توصیف ارقام مورد استفاده در محاسبات شامل: ارقام انسان، قطعه، متقال، دست، طلق، ذراع، درهم، عدد، کتبخه، حیبه، طراز، عقد، فرد، زوج، فن، تد، کیلجه، وافر، حمل، لبضه، دستجه، لده، فلاده، قطیقه، مجلد، همراه با قطیقه، مجلد، همراه با اراله نمونه - نمونه‌ای سودمند از میزان و نوع محصول دریافتی بعنوان «ودیمه» از روستای فتح آباد در سال ۸۲۱ هجری قمری.	۸۲۳ هجری قمری ۸۲۱ هجری قمری ۸۲۱ هجری قمری
۲۳-۲	توضیح مختصری در زمینه قواعد هندسه (اعداد هندی)	—
۲۵-۷	توضیح مفاهیم قواعد دفتر دربرگیرنده اصطلاحات دفتری مانند: صدرا الحساب و أم الحساب، تاریخ، جائزه، ترلین، تاریخ، ورق، تد، حرف و دغه، جمع و تکمیل.	—
۲۷-۳۲	توضیح قواعد حسو و بارز همراه با اراله نمونه‌های متعدد نمونه‌هایی از میزان دریافت مالیات تنها و جزیه از مسیحیان و یهودیان شهر شوشتر و مالیات تنها از صنف بزاز و جزیه از مسیحیان بغداد	—
۳۵-۸	توضیح مفاهیم قواعد «منها» و «من ذلک» - نمونه‌ای از اخراجات تعیین شده بر شهر اصفهان تعیین شده بر شهر اصفهان در سال ۷۶۰ هجری قمری - نمونه‌ای از پرداخته مواجب در سال ۸۲۱ هجری قمری.	۷۶۰ هجری قمری ۸۲۱ هجری قمری
۳۹-۴۲	توضیح قواعد اضافات یا الحاقی - نمونه روشنی از متوجهات دیوانی یک سال مالیاتی شهر حویزه در سال ۸۲۲ هجری قمری - میزان وجوه الارضاع الخاصة السلطانی.	۸۲۲ هجری قمری
۴۲-۵	توضیح قواعد باقی و زیاده - نمونه متوجهات دیوانی یک سال مالیاتی شهر بصره در سال ۷۲۵ هجری قمری - نمونه‌هایی جالب از مصارف ادارات، مرسومات و معاش.	۷۲۵ هجری قمری
۴۵-۵۱	نمونه‌های دیگر از متوجهات دیوانی ساتهای مالیاتی ۷۳۳ هجری قمری و ۷۲۶ هجری قمری شهر بصره و نیز نمونه‌های دیگر از همین شهر مربوط به سال ۷۲۲ هجری قمری.	۷۳۳ هجری قمری ۷۲۶ هجری قمری ۷۲۲ هجری قمری
۵۱-۷	توصیف روش نردبان پایه - اخراجات مقرر شده بر بغداد - گزارش صورت حساب فریه نجم آباد با تأکید بر دو عنصر این گزارش شامل صدر یا عامل دیوان و فرد مخاطب در سال ۷۶۰ هجری قمری - همچنین موضوع تقسیم بندی مالیاتی افراد فریه زیر عناوین: لعن الفواکه، لبحور و جزیه حلز اهمیت است.	۷۶۰ هجری قمری
۵۷-۶۱	توصیف مؤامره - موضوع چگونگی واگذاری عملداری دیوان به یک شخص عملدار توسط سلطان در سال ۷۲۱ هجری قمری - شرح میزان مالیات یشهادی سالانه سی و دو صنف شهر تبریز در همان سال - شرح میزان مالیات نواحی اطراف تبریز و روستاهای تابعه بسیار با ارزش می‌باشد.	۷۲۱ هجری قمری
۶۱-۵	شرح اخراجات تبریز	—

جدول محتویات رساله فلکیه

صفحه	محتویات	تاریخهای موجود در متن
۸۰-۶۵	توضیح قواعد نمه- چگونگی ارتباط مقاطع با عمداار و ارتباط عمداار با خزانه و سپی دیوان اعلی- واگذاری مالیات تبریز به مقاطع در سال ۷۶۲ هجری لمری به طریقه مؤامره که شامل شرح فصل و بی نظیری از موارد دربارتی و پرداختی مقاطع و نحوه حساب وی با دیوان اعلی است.	۷۶۲ هجری لمری
۸۱-۳	توضیح چگونگی نگارش دفتر روزنامهچه با روزنامه	۷۶۵ هجری لمری؟
۸۳-۱۰۲	گزارش نمونه‌ای از دفتر روزنامهچه که به احتمال قوی در ارتباط با شش روز از سال ۷۳۹ هجری لمری در دوره ایلخانان رقیب می‌باشد. این گزارش نمونه‌ای پراکنده از یکسال است. اما جزئیات کامل امور مالی ایلخانان در هر روز را دقیقاً بیان می‌نماید.	—
۱۰۴-۱۰۸	توضیح و توصیف دفتر اوراچه- گزارش گسترده و متنوعی از امور مالی دیوان مرکزی در حدود سالهای ۷۳۸ تا ۷۴۰ هجری لمری در موضوعات متنوعی مانند: ادارات، مصالح، مرسومات، اخراجات، یامات، عمارات، پروات، پلتجات، آفات، طبع القوافل	۷۶۲ هجری لمری؟
۱۰۸-۱۱۱	حساب مقایسه بندها در سال ۷۶۲ هجری لمری که به نظر می‌رسد مربوط به سالهای پیش از سال ۷۳۶ هجری لمری باشد- گزارش مختصر هزینه یامات بندها- تبریز که بر عهده دیوان بندها بوده است. یکی از نکات با ارزش این محاسبه می‌باشد.	۷۶۲ هجری لمری؟
۱۱۱-۱۲۲	شرح و توضیح دفتر توجهیات- نمونه‌های روشن از چگونگی تأمین هزینه‌های مخارج پیشنهادی دیوان اعلی بوسیله وزیر در چارچوب نگارش دفتر توجهیات- همچنین نمونه‌کاملی از نوع مخارج دیوان اعلی بدست می‌دهد- گزارش کوتاه از گرجستان چگونگی تابعیت این مملکت از دیوان اعلی را در دوره متأخر حکمرانی ایلخانان روشن می‌سازد.	۷۶۲ هجری لمری؟
۱۲۲-۱۲۷	توضیح دفتر تحویلات- نمونه‌های عرضه شده در راستای شناخت چگونگی تأمین هزینه‌ها و سپی واگذاری بودجه مورد نظر به اشخاص متفاوت با عاملین جهت صرف مخارج دیوان اعلی مفید می‌نماید.	۷۶۲ هجری لمری؟
۱۲۸-۲۸	توصیف دفاتر مفردات- در چارچوب دفتر مفرد حساب مقاطعه هر شهر جداگانه ثبت می‌گردید و در پایان سال مورد حسابرسی قرار می‌گرفت. بنابراین در اینجا حساب دیوان تبریز در سال ۷۲۱ هجری لمری که پیش از این در چارچوب مؤامره تعیین شده بود. با اتمام سال مالی بصورت گسترده و جزئی مورد حسابرسی قرار گرفته است.	۷۶۲ هجری لمری
۱۲۹-۵۳	توضیح مفهوم واژه‌های مفرزه و اطلاقه- حسابرسی سال مالی ۷۲۲ هجری لمری	۷۲۲ هجری لمری
۱۵۳-۶۲	چگونگی نگارش دفتر جامع الحساب- محدوده جغرافیایی هر یک از ممالک از حیث تقسیم‌بندی مناطق جهت اخذ مالیات تعیین شده است- همچنین میزان مالیات حاصله از هر یک از ممالک در سال ۷۵۰ هجری لمری معلوم گردیده‌است.	۷۵۰ هجری لمری
۱۶۲-۷۲	چگونگی مصارف مالیات اخذ شده در سال ۷۵۰ هجری لمری در چارچوب دست‌بندی‌های اصلی اخراجات شامل: مفرره و اطلاقه و توصیف کامل مشمولین دربارت مفرره و مشمولین دربارت اطلاقه و گزارش میزان تعلق مفرره و اطلاقه به هر مملکت.	—
۱۷۲-۸۴	توصیف چگونگی دفتر قانون مملکت- چگونگی میزان دربارت مالیات بر اساس قانون مضموب دیوان اعلی از اصناف بیان شده است.	—

جدول محتویات رساله فلکیه

تاریخهای موجود در متن	محتویات	صفحه
۷۲۰ هجری قمری	توضیح چند قلعه دفتر - نمونه ای از محاسبات دیوانی تبریز در سال ۷۲۰ هجری قمری - نمونه ای از محاسبات دیوانی در سال ۷۲۴ هجری قمری مربوط به ناحیه نصر آباد - نمونه ای از مخارج دربار در مورد مصرف گوشت در سال ۷۲۸ هجری قمری - نمونه ای از محاسبات اصطبل دربار در سال ۷۲۱ هجری قمری.	۲۱۰-۱۸۲
۷۲۰ هجری قمری	توضیح چگونگی تکاوش صورت حساب ساخت عمارت - نمونه ای از صورت حساب ساخت یک کاخ در شهر شیراز در سال ۷۲۰ هجری قمری که از حیث ارائه اطلاعاتی در زمینه نوع مصالح ساختمانی و ابزار کار و قیمت ابزار و دستمزد روزانه کارگران شامل بنا، نظارت نقل و کارگر ساده بسیار مفید می نماید.	۲۱۶-۲۱۱
۷۲۱ هجری قمری	نمونه ای از چگونگی حساب محصول شلتوک در سال ۷۲۱ هجری قمری	۲۱۶-۲۰
۷۲۰ هجری قمری	نمونه ای از حساب انبار خاضه در سال ۷۲۰ هجری قمری	۲۲۰-۲۸
۷۲۰ هجری قمری	نمونه ای از صورت محاسبه دارا لعلرب شیراز در سال ۷۲۰ هجری قمری	۲۲۸-۲۳
۷۲۱ هجری قمری	که نشان دهنده روند تکامل جریان ضرب سکه در دوره مغول می باشد.	
۷۲۱ هجری قمری	نمونه ای از چگونگی تکاوش حساب خزانه پابضت در سال ۷۲۱ هجری قمری که حاوی اطلاعات سودمندی در مورد وجود مسکوکات در خزانه و نیز میزان دارایی خزانه حکومت مرکزی در سال مذکور می باشد.	۲۲۰-۵۲

بقیه از صفحه ۱۱

۱۱- متن چاپ شده توسط لانگه در کتابخانه ملی ایران موجود است. این متن در ده جلد چاپ شده است:

Chardin, Jean. 1643 - 1713: Voyages du Chevalier Chardin en Perse, et autres lieux de l'orient, enrichis d'un grand nombre de belles Figures en Taille Douce.

Nouvelle édition, Soigneusement Confarée Sur les trois éditions originales, augmentée d'une notice de la perse, depuis les temps les plus reculés Jusqu'à Ce jour, de Notes, etc. Par L. Langles. 10 Vols.

Paris, Le Normant, 1811 (XL VIII, 4859 p.)

برای مشخصات و محتوای این چاپ نگاه کنید به: محمد تقی پوراحمد چکتاجی [گردآورنده] فهرست توصیفی سفرنامه‌های فرانسوی موجود در کتابخانه ملی ایران. انتشارات کتابخانه ملی ۱۳۵۵. ص ۳۳-۳۲. در متن ۱۰ جلدی چاپ شده از سوی لانگه جلد یکم دربرگیرنده مقدمه‌های چاپهای ۱۷۱۱م و ۱۷۲۵م. و خلاصه زندگی شاردن و متن و یادداشتها است. جلد دوم تا نهم متن سفرنامه را تشکیل می‌دهد و جلد دهم دربرگیرنده اطلاعاتی سوچمند درباره نکات تاریخی متن، یادداشت سال شماری تاریخ ایران از ناشر، فهرست تحلیلی و الفبایی موضوعات مطرح در ده مجلد توضیح لوحها و تصاویر چاپ شده در اطلس و فهرست کارهای مهم مصحح آن یعنی لانگه است. چکتاجی همان کتاب. ص ۳۳-۳۲.

۱۲- نگاه کنید به: نسخه شماره: ادبیات ۴۸ حکمت، شکسته نستعلیق سده ۱۴ در ۱۸۱ ص.

۱۳- نسخه شماره: ادبیات ۳۹ حکمت از سده ۱۴. ۱۴۰ ص.
۱۴- نسخه شماره: ادبیات ۵۰ حکمت، شکسته نستعلیق ۲۲ سوال ۱۳۳۱. نوشته محمد علی قائم مقامی فراهانی. به دستور سردار اسعد بختیاری. نگاه کنید به فهرست ادبیات ۲۴:۲.

۱۵- نسخه شماره ۴۵۲۵ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.

نستعلیق گویا از خود مترجم. در ص ۴ مترجم آن سید محمد یاد شده است. نسخه جلد نهم است. ۷۵ برگ. نگاه کنید به فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران: ۱۳: ۳۳۸۴. برای مشخصات این نسخه‌ها همچنین نگاه کنید به: احمد منزوی. فهرست نسخه‌های خطی فارسی. جلد ششم مؤسسه فرهنگی منطقه‌ای. ص ۴۰۴۱ - ۴۰۴۰.

۱۶- میرزا علیرضا خان. تاجگذاری شاه سلیمان (صفوی). (۱ ج ۱۳۳۱ق) مشار ۱۰۱۷/۱: آغاز بزرگ طهرانی. الذریعه الی تصانیف الشیعه، ۲۰۷/۲. احمد منزوی. فهرستواره کتابهای فارسی. مجلد دوم. انجمن آثار و مفاخر فرهنگی. چاپ یکم. تهران ۱۳۷۵. ص ۸۲۵.

۱۷- ژان شاردن. سفرنامه شاردن، قسمت شهر اصفهان ترجمه حسین عریضی. چاپ دوم. انتشارات نگاه (تهران ۱۳۶۲) احمد منزوی در فهرست نسخه‌های خطی فارسی. جلد ششم ص ۴۰۴۰ ترجمه بخش دیدار شاردن از اصفهان را از ابوالقاسم فرزند علی اصغر عریضی متخلص به نژد مرقی می‌کند که در سال ۱۳۳۰ خورشیدی در ۱۷۶ صفحه نشر یافته است.

۱۸- ژان. شاردن. سیاحتنامه شاردن. ترجمه محمد عباسی. ده جلد. چاپ یکم. انتشارات امیرکبیر (تهران ۱۳۳۵).

۱۹- همان کتاب. جلد یکم. ص ۳۷۱ و پنج

۲۰- همان کتاب. همان جلد. ص ۵

۲۱- همان جلد. ص ۲۳.

۲۲- سفرنامه شوالیه شاردن. جلد یکم. ترجمه اقبال یضایی. چاپ یکم. همان ناشر (تهران ۱۳۷۲)؛ همان. جلد دوم چاپ یکم؛ (تهران ۱۳۷۳)؛ همان. جلد سوم. چاپ یکم؛ (تهران ۱۳۷۳)؛ همان. جلد چهارم. چاپ یکم؛ (تهران ۱۳۷۳)؛ همان. جلد پنجم. چاپ یکم؛ (تهران ۱۳۷۵)

۲۳- جلد یکم چاپ محمد عباسی فقط بخشی از جلد یکم چاپ اقبال یضایی را در برمی‌گیرد. در ترجمه جدید، صفحه ۲۳۱ پایان جلد یکم چاپ عباسی و آغاز جلد دوم همین چاپ است.

۲۵- نگاه کنید به مقدمه اقبال یضایی بر ترجمه جدید. جلد یکم. ص ۱۴-۱۱. و مقدمه محمد عباسی؛ در جلد یکم چاپ

۱۳۳۵ خورشیدی. که در آن عباسی نقل قولهایی از دانشمندان و سیاستمداران را درباره اهمیت و ارزش این سفرنامه آورده است. صفحه نه تا چهل و شش.

۲۶- جلد دوم، ص ۳۸۲. از این پس همه ارجاعات به ترجمه جدید چاپ انتشارات توس خواهد بود.

۲۷- همان جلد. ص ۳۸۴.

۲۸- همان جلد. ص ۳۸۸-۳۸۷.

۲۹- همان جلد. ص ۵۸۹.

۳۰- جلد یکم. ص ۳۲۰.

۳۱- همان جلد. ص ۳۲۵.

۳۲- جلد دوم. ص ۳۸۷.

۳۳- همان جلد. ص ۳۸۸.

۳۴- همان جلد. ص ۳۹۱.

۳۵- همان جلد. ص ۳۷۷.

۳۶- همان جلد. ص ۳۷۵.

۳۷- همان جلد. ص ۳۷۶.

۳۸- همانجا.

۳۹- همان جلد. ص ۵۵۶.

۴۰- همان جلد. ص ۵۵۷.

۴۱- همان جلد. ص ۸۸۶.

۴۲- همان جلد. ص ۸۸۵.

۴۳- همان جلد. ص ۸۹۶.

۴۴- همان جلد. ص ۷۰۰.

۴۵- همان جلد. ص ۷۶۱.

۴۶- همانجا.

۴۷- همان جلد. ص ۷۶۲.

۴۸- جلد سوم. ص ۹۳۱.

۴۹- همان جلد. ص ۹۳۸.

۵۰- همان جلد. ص ۱۱۰۱.

۵۱- همان جلد. ص ۱۱۰۲.

۵۲- همانجا. شاردن از دیگر منابع تاریخ نگاری ایران ذکری به میان نمی‌آورد.